

ASYA TÜRK KÜLTÜRÜNÜN BİR UNSURU OLARAK MEZAR TAŞI

Prof.Dr.Tuncer BAYKARA

nadolu'daki Türk kültürünün başlıca üç koldan geldiği kabul edilebilir:

1. Asya'dan gelen kültür unsurları,
2. İslamiyetin Önyasya etkili özellikleri,
3. Mahalli kültür unsurları.

Bilim adamları, bu üç ana kültür pınarının sıralamasında bazılarını öne çıkararak fikirlerini belirtmektedirler. Yukardaki sıralama, bir bakıma bizim de genel düşüncemizi yansıtmaktadır.

Kültür çok yönlü bir olgudur ve bunun içinde, hem maddi hem de manevi unsurlar söz konusudur. Kültürün manevi unsurlarını tespit etmek çok zordur, fakat maddi olanlarda bu durum daha belirgin kıyaslamalara imkân vermektedir. Biz de maddi kültür unsurlarından birisini, mezar taşını, ele alabileceğimizi düşündük. Aslında burada mezar taşı değil, mezarın üzerindeki diye kabul etmek daha doğru olabilecektir.

Ölümlle ilgili hususlar, toplumun güç değişen özelliklerindedir. Bununla birlikte, Batı Türklüğünün mezar taşı ile ilgili özellikleri, son yüzyılda büyük değişimler göstermiştir. Bu değişimin sosyal temellerini arayıp incelemek, ayrı bir konudur. Ancak biz daha çok XX. yüzyılın ilk çeyreğine kadar hâkim olan mezar ve mezar taşı geleneğine bağlı kalacağız. Çünkü Osmanlı, bir başka ifadeyle Batı Türklüğünün mezar taşı, kendisine mahsus bir özellik kazanmıştır. İşte bu özellik, bu tebliğimizin ilk ve en önemli ilham kaynağıdır. Bilindiği gibi, İstanbul veyâ öteki şehirlerdeki mezarlıkların hâkim görünüşü, insan silüetini andıran mezar taşlarıdır.

Selçuklu devriyle ilgili çalışmalar, bazı mezar taşlarının doğrudan insan figürlü kabartmaları açıkça göstermektedir. Rahmetli Süheyl Ünver ve öteki araştırmacıların (Prof.Dr.Semavi Eyice, Prof.Dr.Şerare Yetkin, Prof.Dr.Beyhan Karamağaralı ve diğerleri) incelediği figürler, mezar taşında, insan kabartmasına ve hatta onun mesleğine yönelik unsurlara yer verildiğini göstermektedir. Bunlar XIII. ve sonraki yüzyıllara ait olduğundan, dikkati çekmiş ve çekmektedir. Fakat bizi asıl etkileyen, doğrudan bir heykel, adeta Göktürk çağı balbal mezar taşıdır.

İsmi burada rahmetle yâd etmeye vesile olan kayıt, Dr. Emel Esin'in az kullanılan bir makalesindedir. Orada, Bosna dolaylarında mezar taşlarıyla eski Türk taşlarını birlikte incelemişti. Burada Eski Malatya'da Seyit Battal Gazi Tekkesi'nden çıkma bir heykeli belirtmiş ve resmini de vermiştir. Bu heykel, ilk bakışta bir anlam ifade etmese de, ilerde söz konusu edeceğimiz hususiyetlerle bir arada düşünüldüğünde Türk kültüründe belirli bir yere oturtulabilmektedir. Bu heykel bizi, konumuzun ilk ve en önemli unsuruna, Asya türk âlemindeki mezar taşlarına götürmektedir.

I. Karadeniz'in kuzeyinden Baykal Gölü dolaylarına kadar Asya Türk sahasında, yanlışlıkla 'balbal' denilen bir heykel kümesi hepimizi etkilemiştir. İlk bakışta itinalı işlenmemiş bu heykel veyâ kabartmalarda yüz, bilhassa belirtilmiştir. Bunlar hakkında çalışmalar bir hayli vardır. A.Graç'ın çalışması yanında A.A.Çarikov'un kümelendirmesi, belki benim için daha uygun gelmiştir. O bu mezar taşlarını, üç ana kümede topluyor:

1. VI-VIII.yüzyıllara ait kabul edilebilecek küme; bunlarda figürlerin bir elinde kılıç bir elinde de kadeh vardır.
2. IX-XII. yüzyıllara ait olabilecek küme; bunlarda her iki elde de kadeh vardır; Çarikov bunların belki de kadın olabileceğini belirtiyorsa da, kadınlar ayrıca işlenmiştir.
3. XI-XIII. yüzyıllara ait ve elin görülmediği küme.

Bu arada günümüze kalan heykellerin genellikle erkeklere ait olduğunu da belirtelim. Kadın heykeller daha az kalmış olup, onları XIX. yüzyıldaki çizimleriyle daha iyi bilebiliyoruz.

Konunun en yetkililerinden birisi, bize göre Prof.Kızlasov olup, bu heykelleri kesinlikle 'balbal' kabul etmemektedir. Çünkü balbal, düşmanları temsil eden taş veyâ başka maddeler olup, üzerlerinde figür işlenmemiştir. Zaten bu heykellerin mezarda gömülmesi olana mı, yoksa düşmanlarını mı temsil ettiği bir hayli tartışmalı olmuştur. Fakat Kızlasov bunları kesinlikle mezar sahibine ait kabul etmekte olup, onun görüşünün Türk kültürünün umumî akışı içinde gerçek olduğunu kabul etmek gerekecektir.

II. XX. yüzyıl başlarına kadar, İstanbul başta olmak üzere, Osmanlı ülkesinde son derece dikkati çeken bir mezar taşı geleneği yaygın bulunmakta idi. Bu taşların kendi içindeki gelişmesi ayrıca incelenmeye değerdir. Fakat içinde tabii olarak yaşadığımızdan bize önceleri bir mânâ ifâde etmeyen mezar taşları, şimdilerde gerçek bir kültürün yankısı olarak görülmektedir. Çünkü ülkenin dört bir yanında, Osmanlı mezar taşı, başka ülke ve yörelerde görülmeyen zenginliğe sahip bulunmaktadır.

Osmanlı mezar taşı, ilk bakışta bir insanı andırmasıyla kendisini belli eder. Gerçi bunda ayaklar veyâ eller çok belirgin değildir. Ancak boyun ve özellikle başın silueti çok açık olarak görülmektedir. Özellikle baş, kavuğu ile kendisini belli etmektedir. Burada 'başlık' yani ser-puş en ayrıntılı olarak işlenen ve adeta mezar taşına damgasını vuran unsurdur. Çünkü Osmanlı döneminde başlık insanın hem maddî hem de sosyal konumu ile büyük bir benzerlik ve aynılık arz etmektedir. Böyle olunca, başa verilen değer, önem ve özen, bir bakıma mezar taşına verilen önem ile benzerlik gösterir.

Mezar taşında, erkek ve kadın oluşu da görmek mümkündür. Hatta bir salgın hastalık sırasında ölüm de işaretlenmiştir. Buna benzer birçok ayrıntıyı buradan bulmak ve öğrenmek mümkündür. Yukarıda da ifâde ettiğimiz gibi, en önemli özelliği, uzaktan karartı halinde adeta mezarın sahibini bize bildirmesidir.

Osmanlılarda heykel yaygın değildir; hele çehrenin işlenmesi söz konusu değildir. Oysa bir önceki dönemde, Beylikler ve Selçuklu (ve onların Beyliklerinde) doğrudan çehre de çok iyi işlenmekte ve bilinmektedir.

Burada şunu hemen ilâve edelim ki, Osmanlı döneminde yukarıda belirttiğimiz 'insan' silüetli mezar taşlarından başka, düz cepheli taşlar da vardır. Belki bir başka geleneğin etkisiyle, bunlarda başlık belli olmaz. Fakat bunlarda ayrı bir kabartma, bu defa câmi ve etrafındaki yapıların kabartmaları, bir başka gerçeğin yankısı olarak bulunmaktadır. Burda 'insan'ı değil, buna karşılık yaşadığı veyâ yaşamış olduğuna inanılmış çevreyi taşların üzerinde görmekteyiz. Belki de bu gerçek, eski dönemin bir başka gerçeğinin uzantısı kabul edilebilir.

İslâmiyetin kendisine mahsus bir mezar geleneği vardır. Bu gelenek konuyu çok iyi bilmemekte birlikte, eski Arap geleneğinin bir uzantısı kabul edilebilir. Çünkü gerek türbe, gerekse öteki özentî ve ayrıntıların, doğrudan islâma aykırı ve sonradan eklenmiş bidatlar sayıldığına dair bir çok haberler bize kadar ulaşmıştır. Türkler elbette samimî müslüman idiler. Onların müslüman oluşları, kendilerini Allah ve peygamberin yolunda saymaları, bunun için gaza etmeleri, onların çok eski bazı hatıralarını yaşatmalarına engel olmamıştır. Bir başka deyişle, kendilerine ait mezar geleneklerine islâmın mezar geleneğini pek aykırı bulmamışlar. Hele 'İslâmiyet' ile mezar taşı veya mezar arasında, temel özelliklerin dışında, sade kefen ve Mekke'ye yönelik defin dışında, bir esaslı ayrılık görmemiş olacaktırlar.

Osmanlı tarihinin ilk devirlerinde, Osman Gazi'nin veyâ babasının islâmiyetin derinliklerine nüfuzu olmayanlar olarak tanımlandığı, sabaha kadar **Kur'ân'a** teveccüh ederek ayakta kaldığı rivâyet edilir. Bu rivâyet, Anadolu'da XI-XV. yüzyıllar arasındaki durumun gösterdiği gerçeklerle de uyumaktadır. Anadolu sahasındaki islâmiyet, çok uzun yüzyıllar kendisine mahsus bir özelliği koruduktan sonra, yakın yüzyıllarda biraz daha değişik bir özellik kazanmışa benziyor.

Son yüzyıllardaki resim veyâ kabartma ile ilgili hususlarla geçmiş yüzyıllardaki tatbikatın uyumadığı gözleniyor. Konya Kalesi XIII. yüzyılın ilk çeyreğinde yapılırken, bazı heykeller surlara süs olarak konduğu gibi, doğrudan Türk ustaların eserleri de surlara yerleştirilmiştir. XIII. yüzyılın bu tabii anlayışı, mezar taşlarındaki durumla uyumaktadır. Çünkü Akşehir başta olmak üzere, Kırşehir, Konya ve öteki yurt köşelerindeki kalıntılar, doğrudan insan kabartmalı mezar taşlarının hayli yaygın olduğunu bize gösteriyor. Bunlar doğrudan heykel, Göktürk mezar taşı gibi değildir. Ama sahib veyâ sahibesini bize açık şekilde anlatan taşlardır.

III. Anadolu'da Selçuklu döneminden itibaren görülen resimli mezar taşları (daha doğrusu kabartmalı)'nın burada, daha eskiden yaşamış kavimlere ait kabartmalı mezar stelleri ile benzerliği akla gelebilecek ilk husustur. Gerçekten de Türkler bu topraklarda, sonradan büyük çoğunluğunu, 'taş kesilme' unsuru ile izah ettikleri heykel ve kabartmalarla karşılaşmışlardır. Toplumlar arasındaki kültür ilişkileri bilindiği üzere, birden gerçekleşmez. Çünkü gelenler ile burada oturanlar birbirine zıt, hatta düşman insanlardır. Yeni gelenlerin, hemen can düşmanlarının mezar ve öteki hususiyetlerini benimsemeleri düşünülemez. Sadece, bir süre geçip her iki toplumun düşmanlık ve zıtlığı bittikten sonra karşılıklı bir kültür alışverişi düşünülebilir. Fakat bu zaman geçtikten sonra ise, böylesine bir kültür alışverişi görmüyoruz.

Türklerin gelişi öncesinde, Bizans dönemindeki hayatta, heykelin yerinin zaten gerilemiş ve hatta hiçe inmiş olduğu da seziliyor. Rahmetli A.Müfit Mansel'in Perge kazılarında bulunduğu heykel mezarlığı, bunun ilk ve açık bir örneğidir. Neticede şu söylenebilir ki, XI-XII. ve hatta XIII. yüzyıllarda, Türklerin geldiği Anadolu'da yerli halkın veyâ yerli kültürün heykel ve kabartma geleneğini benimsemiş olmaları mümkün değildir.

IV. Şu halde Türkler bu faaliyetlerini, geldikleri yöreden Ortaasya'dan getirmişlerdir. Bununla ilgili olarak bazı deliller de vardır.

İsmi burada rahmetle anmak istediğim Emel Esin hanımefendinin az bilinen bir makalesinde, Eski Malatya'da Seyit Battal Gazi Tekkesi'nden alındığını ifade ettiği bir heykel vardır. Tip olarak Göktürk çağı heykellerinin, yanlış adıyla balballarınkinden farklıdır. Farklı olması olağandır, çünkü coğrafî mekân farklıdır. İşte bu heykel, heykel olarak bildiğimize göre Anadolu sahasının ilk mezar taşı kabul edilebilir¹. Sadece Emel Esin gibi bir insana gösterilen bu heykel gibi, daha birçok Türk dönemi heykelinin var olabileceği, fakat hem XIX. yüzyıl sonu taassubundan hem de günümüzdeki heykelin müslüman Türklerle ilişkisiz oluşu varsayımından dolayı ortaya çıkarılmadığı anlaşılıyor. Gerçekten de Selçuklu eserlerindeki heykel ve kabartmaların önemli bir kısmı, devşirme malzeme olarak daha eskilerin eseri kabul ediliyordu. Eğer 'devşirme eser' oluşu hakkında açık kanıtlar yoksa, bunların pekala Selçuklu devri eseri olması da mümkündür.

XII-XIII. yüzyıllara ait kabartma mezar taşı hayli çoktur. Bu konuda hiçbir şüphe bulunmamaktadır. Fakat heykel olarak, şimdilik Eski Malatya Heykeli, önümüzdeki tek misâldir.

'Kız Kulesi' konusundaki merakım dolayısıyla, Türk Tarih Kurumu ile birlikte Azerbaycan'a gittiğimde, Bakü Kız Kulesi'nin hemen dibinde çok daha önemli bir hazine ile karşılaştım. Kız Kulesi'nin hemen batısındaki bir eski hamam(?)'in içerisine getirilip konulan bir açık hava müzesi gibi olan eserler arasında, çok çarpıcı örnekler de vardır. Bu örnekler adeta heykelden Osmanlı türünde mezar taşına geçiş safhasını açıklamaktadır. Çünkü burada üzerinde kol ve bacaklar belirtilmiş, başın üzerinde burun, göz ve ağız işâretlenmiş heykeller vardır. Fakat bazılarında kol, bacak ve baş mevcut fakat öteki işâretler belirtilmemiştir.

Bakü'ya gidenlerin görebileceği bu durum, gerçi iki hususu akla getirebilir:

a. Bu durum, bir heykel atölyesindeki yapım safhalarından birisi olabilir. Bazı heykeller yarım kalmıştır. Dolayısıyla onlarda daha itinalı şekilde, heykelin başı işlenmemiştir. Bu türden yarım kalmış heykeller, heykelden Osmanlı türündeki mezar taşına geçiş için bir kanıt sayılamaz.

b. Bu heykeller farklı yerlerden getirilmiş olabilir; dolayısıyla yapan ustaları bunu, kendi inançlarına göre yaparlar. Nitekim Hınıs'daki durumda mezar taşı ustalarına hiç talimat verilmemekle onlar geleneklere ve bildiklerine göre bunları yapmakta idiler. Bu durum karşısında, yarım kalmış bir heykelden çok, mezar taşı us-tasının telakkisi etkili olmuş olabilir.

Eski Malatya'daki heykel de gözönüne alınacak olursa, Bakü'deki heykeller burasının coğrafî yeri de gözönüne alınacak olursa, tam bir geçiş ve intikali daha çok akla getirmektedir. Orada da insanların dinî duygularına veyâ telakkilerine göre eski gelenek ile bazı çatışmalar olmuş veyâ bu türden çatışmalar zihinde kalmış da olabilir. Fakat Bakü'deki heykeller, heykelden mezar taşına geçişin çok açık göstergeleridir. Tabiiyle bunların üzerindeki tarihler olsa idi, bu konuda daha açık ve geniş bazı hükümlere varmamız tabii olacaktır.

Sözlerimin sonlarına yaklaşırken, hepimizin bildiği veya en azından duyduğu bir fıkrayı, belki aslı şekilden biraz değişik bir şekilde ifade etmek istiyorum. Karadeniz'i gezen birisi orada bir mezar taşında tabanca görmüş; anlayamamış, sormuş. Karadenizli 'ha bu mu vurdu, vuruldu' demiş. Bir başkasında iki tabanca 'bu vurdu, vurdu vuruldu' demiş. Birisinde ise hiçbirşey yokmuş; "O mu demiş Karadenizli, o eceliyle vefat etti, birşey yok". Görülüyor ki, mezar taşında kişiyle ilgili birşeyler bulmak olağan sayılıyor. Nitekim bunun yakın yıllardaki örnekleri, birçok yerde (Hınıs, Elbistan) görülmektedir. Sayın Prof.Beyhan Karamağaralı'nın da üzerinde çalışmaları olan bu durumun, benzerlerine Kazakistan sahasında da raslıyoruz. Kazakistan sahası 'sağana-tamlarında, ölünün özelliğine uygun eşyalar resmedilmiştir. Bu resimlendirme yeni değil, geçen yüzyıl sonlarına aittir. Bu da bize, Anadolu sahası kabartma ve resimlerinin kökeninin Asya içleri olduğuna bir başka işâret ve delil kabul edilebilir.

Sonuç olarak, şunları söyleyebiliriz: Osmanlı döneminde, Türklerin samimi müslüman oldukları dönemde dahi Türklerin kendi öz kültürleriyle ilgili şuuraltında yaşayan etkili hatıralar vardır. Bu hatıraların mahiyetini bilmek bir hayli güçtür. Ancak böylesine kesin işâretler bu konuda hiçbir şüphe bırakmıyor. Çünkü benzer hatıraların şuuraltı izlerine 'Kız Kulesi' adında da tesadüf edilmektedir.

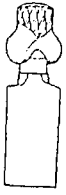
Şuuraltına işleyen bu hatıra, bazı Türk boylarında daha canlı olarak yaşamış görünüyor. Kayılar bu konuyu çok daha canlı olarak yaşatan bir Türk zümresi olmalıdır. Çünkü benzer durumu, benzeri şekilleriyle bazı yerlerde göremiyoruz. Ancak bu türden çalışmaların çok yeni olduğunu, İstanbul mezar taşlarıyla ilgili çalışmaları yabancılardan hızlandırdığını da unutmamak gerekir.

Mezar ile ilgili gelenekler, değişmesi çok zor ve uzun zamana bağlı geleneklerdir. Nasıl İslâmiyet öncesi Türk'ün kutsal yönü doğu, Anadolu türbelerinin girişinde yaşamışsa, İslâmiyet öncesi Türk mezar taşları geleneği Osmanlılarda en açık biçimde yaşamıştır. Onun içindir ki, muhterem Kızlasov'un 'bizim yanlışlıkla Balbal dediğimiz Göktürk ve sonrası dönemi heykellerini mezar taşı olarak görmesi, sonraki tarihî süreç gözönüne alınırsa kesinlikle doğru kabul edilebilir.

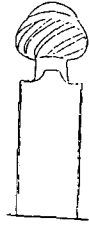
Türk kültürünün bazı yönleri, görülüyor ki, İslâmiyetin içinde de ahenkli bir kaynaşma imkânı bulmuştur. Atalarımız bu durumdan, müslümanlıkları açısından hiç bir yadırgama duymamışlar; bunu da özellikle belirtmek gerekir.

1. Emel Esin, "Sin' (Bosna-Hersek'de Bogomillere Atfedilen, XIII-XVI. Asırlardan Lahidler ile Anadolu'daki XII-XIV. yüzyıllardan Müşahhas Tasvirli Türk Mezar Taşları Arasında Bir Mukayese)" **Orientalni Institut u Sarajevu**, vol. 30, 1-516,1980, s.107-138.

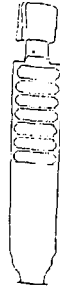
Osmanlı Çağı Mezar Taşları

H12

H13

H14

H15

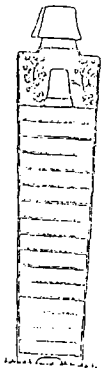
H16

H17

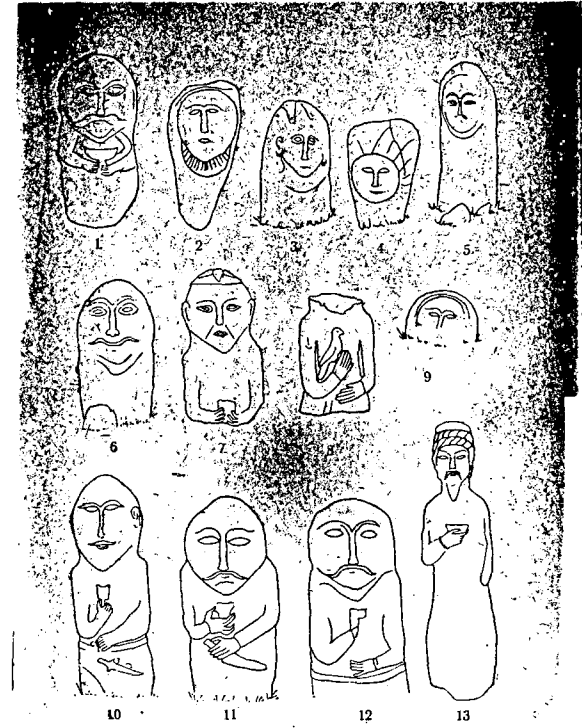
H18

H19

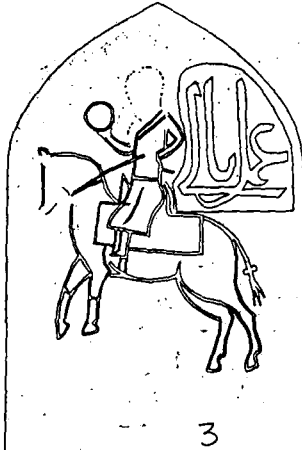
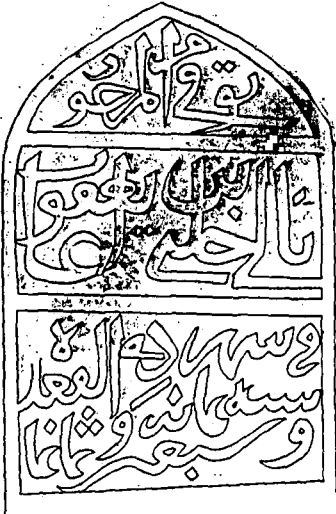
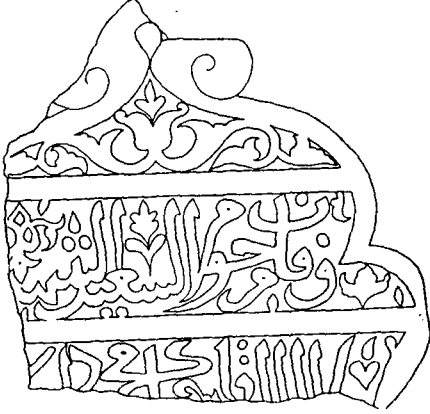

H110

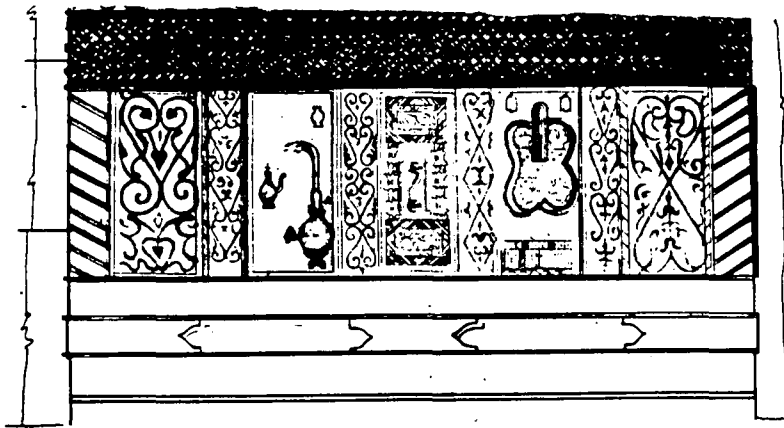
SULTANSAVA ERKER VE KADIN MEZAR TAŞLARI

Eski Malatya, Battal Gazi
Tekkesi Mezarlığı

3
SELÇUKLU ÇAĞI MEZAR TAŞLARI
AKGELİR-KONYA CİVARI

S. Eyice'den

44-табақша. Боран мазары. Итерьер. Батыс меридионал бейнесі.
Ақпарат У. Г. Вобко.

Таблица 44. Мавзолей Боран. Итерьер. Развертка западной стены.
У. Г. Вобко ақпарат.

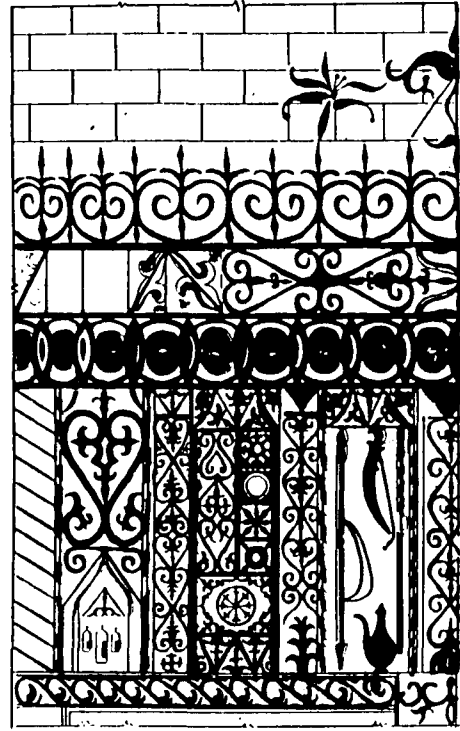

Таблица 43. Мавзолей Нурберген Қалашев Қалашев. Итерьер. Фрагмент
западной стены.

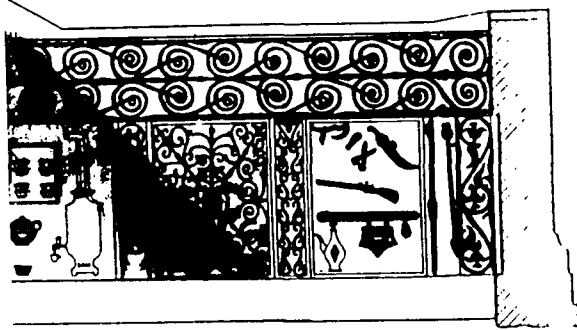
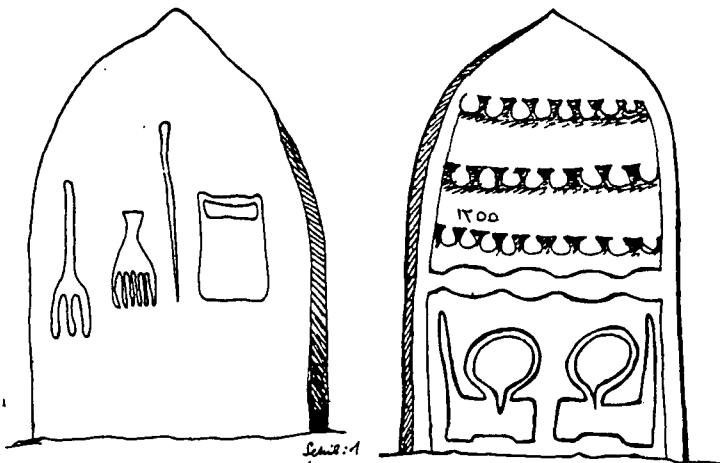

Таблица 47. Сағана там Утепа Маламанова. Продольный разрез.
Таблица. Отеп Маламановтың сағана тамы. Узынша жарнасы.

43-табақша. Нурберген Қалашевтің мазары. Итерьер. Батыс
кабырғасының фрагменті.

KAZAKISTAN MEZARLARINDA DESENLER

Şekil 1

Şekil 2

ANADOLU, HINIS (Mirseyit K.) Kadın